

מקורות

לתולדות עם ישראל

אברהם גרוסמן

ראשות הגולה בבבל
בתקופת הגאונים

מועד דלמן זלד

מקורות לתולדות עם ישראל
ספר יא

אברהם גרוסמן

ראשות הגולה בבבל
בתקופת הגאונים

אברהם גרוסמן

ראשות הגולה בבבל בתקופת הגאונים

מרכז זלמן שזר
להעמקת התודעה ההיסטורית היהודית
החברה ההיסטורית הישראלית
ירושלים, תשמ"ד

מקורות לתולדות עם ישראל

מפרסומי מרכז זלמן שזר

המערכת: פרופ' מנחם שטרן (יו"ר), פרופ' שמואל אטינגר
דר' ראובן בונפיל, פרופ' משה בר, דר' ישראל ברטל, דר' יוסף הקר
צבי יקותיאל, דר' שלמה נצר

מרכז המערכת: יצחק כהן

כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר
מסת"ב 018-00227-965

סדר-צילום: מרכז זלמן שזר; הדפסה: דפוס דף-חן בע"מ, ירושלים

הקדמה

בקובץ זה כונסו יחדיו קרוב למאה מקורות המתייחסים לראשות הגולה בבבל במאות 7–11. בכמה מקרים הובאו גם מקורות מתקופות מאוחרות יותר – בעיקר מן המאה ה-12 – כאשר היה בהם כדי ללמד על טיבה ועל סדריה של משרה זו. החל במחצית השנייה של המאה ה-11 חלו אומנם שינויים ניכרים במעמדם של מוסדות ההנהגה של יהודי בבל, אך מטיבם של מוסדות, שלהם מסורת הנהגה בת מאות שנים, שלא על נקלה חלים בהם שינויים. ספרות עממית ואגדית עניפה על ראשות הגולה מתקופות שונות נשתמרה, חלקה אף במקורות ערביים. ערכה ההיסטורי דל הוא, והובא ממנה לקט מייצג בלבד.

לכל פרק הוקדם מבוא, בו נדונו עיקרי הדברים הקשורים במקורות המובאים ונפרש רקע היסטורי רחב יותר להבנת האירועים וההתפתחויות. עם זאת, נמנעתי מדיונים מפורטים שמקומם בספרי מחקר. כל זאת בהתאם למטרה שהציב לעצמו מרכז זלמן שזר במפעל זה של כינוס המקורות: להביא בפני הקורא המשכיל מקורות הדנים בסוגיות שונות בתולדות עם ישראל ולעשותם שווים לכל נפש. הקורא המבקש להעמיק בחקר הנושא יוכל להסתייע בספרות הביבליוגרפית שבסוף הספר.

מטעמים טכניים הובא חלק מן המקורות הערביים בתרגום עברי בלבד. טקסטים בערבית, שחשיבותם רבה במיוחד, ניתנו בצילום מן המקור הערבי שבו נדפסו. חילופי נוסחאות צוינו בהערות רק במקומות שיש בהם משום שינוי במשמעות הדברים. החומר כולו נמסר לדפוס בחודש אלול, תשמ"ג. תודתי נתונה לאלה שסייעו בידי בהכנת חיבור זה לדפוס. עם דר' יוסף הקר נועצתי בכמה שאלות של עריכה, מר יחזקאל חובב קרא את עלי ההגהה, מר צבי יקותיאל, מנהל מרכז זלמן שזר, ומר יצחק כהן, מרכז הפרסומים, טיפלו בנאמנות בהכנת הקובץ ובהוצאה לאור.

אברהם גרוסמן

אייר תשמ"ד

תוכן עניינים

9	מבוא
15	פרק ראשון: בוסתנאי וכיתו
45	פרק שני: תפקידיו וסמכויותיו של ראש הגולה
75	פרק שלישי: מעמדו החברתי של ראש הגולה
97	פרק רביעי: מעמדו הכלכלי של ראש הגולה
105	פרק חמישי: בין ראשי גולה לגאונים
129	פרק שישי: בין ראשי גולה לעשירי ישראל שבבבל
141	ביבליוגרפיה נבחרת

מבוא

בבבל ישב הקיבוץ היהודי הגדול ביותר בעולם בתקופת הגאונים, מאות ז"א. העדות הטובה ביותר לגודלו של יישוב זה מצויה בדבריו של בנימין מטודילה, אשר ביקר בבבל בשנות השישים של המאה השתים-עשרה. היה זה כבר בתקופת הירידה של יהדות בבל, לאחר שאלפים מבניה היגרו ממנה לארצות שונות שברחבי הח'ליפות המוסלמית: עם זאת, מספר היהודים שהוא מונה בקהילותיה עדיין גדול לאין ערוך מזה שבכל תפוצה יהודית אחרת בה ביקר. אף אם אין לקבל את מנייניו כמדויקים, ודאי יש בהם כדי ללמד על התמונה הכללית.

משקלה המדיני והתרבותי של יהדות זו היה אף הוא מכריע. להנהגה המרכזית שלה – ראשות הגולה ושיבות בבל – היתה בדרך כלל, ולפחות עד המאה העשירית, השפעה רבה על מעמד המדיני והתרבותי של היהודים ברחבי הח'ליפות המוסלמית, ומן הבחינה הדתית-הרוחנית – גם מחוצה לה ולאורך התקופה כולה. אף-על-פי-כן, לוטות עדיין בערפל מספר פרשיות-יסוד בקורותיהם של יהודי בבל, הן בשאלת חייהם הציבוריים והן בשאלת מעמדם המדיני והכלכלי. במיוחד אמורים הדברים במאות ז"ת. אלפי תשובות הגאונים, המשמשות כמקור העיקרי לחקר קורותיהן של קהילות ישראל שבארצות הח'ליפות עד המאה ה"א, מופיעות – חוץ מאשר כמה בודדות – החל מן המחצית השנייה של המאה השמינית. ברובן המכריע, אין המציאות ההיסטורית המתוארת בהן מתייחסת לבבל עצמה. הספרות ההיסטוריוגרפית היהודית עיקרה מן המאה העשירית ולאחריה. הספרות הגיאוגרפית-ההיסטורית הערבית איננה מרבה לדון בקורותיהם של היהודים. במיוחד מעטות הידיעות המתייחסות אליהם בספרות זו בדורות הראשונים שלאחר הכיבוש המוסלמי, ולעיתים הן בנויות על מסורות מאוחרות ומגמתיות.

אפיון זה של המקורות משתקף היטב גם בחקר נושא דיוגנו בחיבור זה. רוב הידיעות שהגיעו אלינו על קורותיה של ראשות הגולה הן מן המאות י"א, ורק מיעוטן מן התקופות הקדומות יותר. לכן, דווקא התקופה בה היתה משרה זו במלוא עוצמתה ופריחתה (מאות ז"ת) זוכה לדיון מצומצם בלבד.¹

1 עם זאת, יוחד לה הפרק הראשון להלן, הן בקורותיו של בוסתנאי, ראש הגולה הראשון לאחר הכיבוש המוסלמי.

מסורת של מבנה מוסדי וארגוני, של סמכויות ודרכי הנהגה, היתה לראשות הגולה מימים קדמונים. ראשיותה של משרה זו מעורפלות הן, אך ברור כי לכל המאוחר במאה השנייה לספירה היא כבר היתה מקובלת ומבוססת בבבל.² הערבים, לא זו בלבד שהכירו בשלטונם של ראשי הגולה על היהודים מייד לאחר שכבשו את בבל, אלא אף הגדילו את סמכויותיהם. היה להם בכך אינטרס מדיני מובהק, שניק משלושה גורמים עיקריים:

- (א) בדורות הראשונים שלאחר כיבושיהם היו למעשה המוסלמים בגדר צבא כיבוש, ורוב האוכלוסיה המקומית לא היה מוסלמי. גודלה של האוכלוסיה הזאת, כוחה הכלכלי והעובדה שרוב עמדות המפתח במנהל היו בידה, אילצו את המוסלמים להתחשב יותר בעמדתה. בדרך כלל אף נאלצו להשתמש בפקידות הקודמת (בבבל ובסביבותיה בעיקר פרסים; בסוריה ובמצרים גדול היה במיוחד מספרם של הנוצרים).³
- (ב) היהודים נתפשו כיסוד נאמן לכובשים המוסלמים. מסורות שונות, מוסלמיות ואחרות, אף מספרות על עזרתם לערכים בעת כיבושיהם.
- (ג) עמדתו העקרונית של האיסלאם כלפי "עמי הספר" ("אהל אל-כתאב") – היהודים והנוצרים.⁴

הנכונות להעניק סמכות שלטונית פנימית גדולה למיעוטים (במיוחד ליהודים ולנוצרים) ולמנות להם ראשים, מקורה ברצון לרכוש את אהדתם ואת תמיכתם. היתה זו מטבע הדברים "אהבה התלויה בדבר", שנחלשה כעבור דורות מעטים. עזרתם בעת הכיבוש נשכחה; המתאסלמים הרבים מילאו גם הם תפקידים אדמיניסטרטיביים וראו ביהודים ובנוצרים גורם מתחרה; אלמנטים שיעיים קיצוניים תפשו עמדות כוח בשלטון. כל אלה ואחרים⁵ הביאו למגמה ברורה להשפיל את 'בני החסות', תוך הסתמכות על אותם כתובים בקוראן שנדרשו דווקא לגנות, דהיינו להגבלת צעדיהם של ה'לא-מאמינים'. מגמה זו מתגלית כבר בסוף ימיה של השושלת האומיית, בימי הח'ליפה עמר בן עבד אל-עזיז (717-720), והיא מצאה את ביטוייה הברור במאה התשיעית, בעיקר

- 2 דיון מפורט בטיבה של המשרה באותם ימים מצוי בספרו של מ' בר, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, תל-אביב תש"ל. ראה גם: י' גפני, יהדות בבל ומוסדותיה בתקופת התלמוד, ירושלים תשל"ו, עמ' 53-77.
- 3 ראה בספרות הנזכרת בהערה הבאה.
- 4 ספרות עניפה נכתבה על נושא זה. ראה: סיכומו של קלוד כאהן בערך "Dhimma" בתוך: The *Encyclopaedia of Islam*, II, Leiden 1965², pp. 227-231. מצורפת רשימה ביבליוגרפית עניפה על נושא זה.
- 5 ראה על כך להלן, במבוא לפרק ב, ובספרות הנזכרת שם בהערה 35.

בגזירותיהם של הח'ליפים אל-מאמון ואל-מות'כל.⁶ ואכן, בשנת 825 נפגע קשות מעמדו של ראש הגולה, כשם שאירע לראשי המיעוטים האחרים. תאריך זה ראוי להחשב כציון-דרך חשוב בתולדותיה של ראשות הגולה וכסיום לתקופת זוהר שהחלה עם ראשית הכיבוש המוסלמי.

ציוני-דרך בולטים אחרים בקורותיה של ראשות הגולה הם: עלייתה של שכבת מנהיגות חדשה בחברה היהודית בבבל – עשירי העדה. התפתחות זו החלה במאה התשיעית ומצאה את ביטולה הברור במאה העשירית.⁷ מבחינות רבות יש לתאר עשירים אלה כחצרנים היהודים הראשונים בימי הביניים. השפעתם כחצר הח'ליפות היתה לעיתים קרובות גדולה אף יותר מזו של ראשי הגולה. חצרנים אלה התחרו ביניהם על עמדות כוח בנוטלם לעצמם תפקידים מדיניים, אותם מילאו בעבר ראשי הגולה.

אירוע אחר, שהביא אף הוא לפגיעה בתדמיתה של ראשות הגולה בעיני הציבור היהודי ואף מחוצה לו, היה הריב הגדול בין ראש הגולה דוד בן זכאי ובין רב סעדיה גאון, ראש ישיבת סורא במחצית הראשונה של המאה העשירית. ראשות הגולה והישיבות גם יחד – שני גופי ההנהגה המרכזיים – נפגעו מריב מתמשך זה. הפגיעה בתדמיתם של ראשי הגולה בעיני היהודים היתה כנראה גדולה במיוחד.⁸

שלושה דורות לאחר מכן, בראשית המאה האחת-עשרה, שימש חזקיה כראש גולה וכגאון בעת ובעונה אחת; אפשר שהוא הוצא להורג עם בני משפחתו על-ידי השלטונות המוסלמיים סביב שנת 1060. שניים מבניו הצליחו להימלט לספרד ומשרת ראשות הגולה בוטלה לזמן מה (להלן עמ' 94).

6 על אל-מאמון ראה א' גרוסמן, "יחסו של הח'ליפה אל-מאמון אל היהודים", ציון, מד (תשל"ט), עמ' 94–110; על אל-מות'כל ראה א' אשתור, "The Social Isolation of Ahl adh-dhimma", *Etudes orientales a la memoire de P. Hirschler*, ed. O. Komlos, Budapest 1950, pp. 73–94.

7 התפתחות זו נבעה משינוי בעיסוקיהם הכלכליים של היהודים ומהתפתחות הסחר בח'ליפות המוסלמית. ראה על כך להלן במבוא לפרק ו. על עלייתם של הבנקאים וכוחם הרב ראה: פישל, *Jews*; על הרקע הכללי לתמורות אלה בחברה המוסלמית ראה: ש"ד גוייסין, "The Rise of the Middle-Eastern Bourgeoisie in Early Islamic", *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden, 1966, pp. 217–241.

8 ראה הדיון בסרובם של יהודי פרס ליתן "מתנות" לבנו של ראש הגולה, דוד בן זכאי, ובפנייתו של זה' האחרון אל הח'ליפה כבקשת עזרה, בקשה שהביאה לפגיעה קשה ביהודי פרס – להלן במבוא לפרק ד, ושם במקור ג.

המלחמות הפנימיות באיסלאם והפיצול בח'ליפות העבאסית במאות י"ב החלישו מאוד את כוחו של השלטון המוסלמי המרכזי. כתוצאה ישירה מהתפתחות זו נחלש גם שלטונם המרכזי של ראשי הגולה. במיוחד יש להזכיר את הפאטמים, שהקימו במאה העשירית שושלת חליפית משלהם בצפון-אפריקה ובמצרים; את השתלטות הבוֹיִהים (935-1055) על דרום פרס ועל מערבה; את שתי הנסיכויות שהקימו החמדאנים בצפון עיראק ובצפון סוריה במחצית השנייה של המאה העשירית; את המדינה הגזונית (מרכזה בגזנה, כיום באפגניסטן) בין השנים 962-1040, ואת השלטון הסלג'וקי מאמצע המאה האחת-עשרה ועד לנפילתה של בגדאד בידי המונגולים בשנת 1258.⁹ התפצלות זו של הח'ליפות העבאסית צמצמה את שלטונם של ראשי הגולה והחלישה את הסמכות המרכזית, אותה החזיקו בידם. נשיאים-נגידים שונים, אשר התייחסו בדרך כלל אל משפחת ראשי הגולה, קמו במקומות שונים.¹⁰

באמצע המאה השתים-עשרה שבה ראשות הגולה לגדולתה, אך לזמן קצר בלבד. הגאון ר' שמואל בן עלי ניצל ריב פנימי בין שני אחים על ראשות הגולה והעביר לידיה את רוב סמכויותיה של משרת ראשות הגולה, תוך שהוא זוכה בהכרת השלטון המוסלמי בהנהגתו.

מהו סוד קיומה והתמדתה של ראשות הגולה במשך תקופה כה ארוכה, גם לאחר שהאינטרס המוסלמי בקיומה נחלש עד מאוד? החברה היהודית בבבל ומחוצה לה ראתה בה סמל לקוממיות יהודית בגולה ותקווה לגאולתה בעתיד על-ידי צאצא של בית-דוד. מעמדם החברתי של היהודים בעיני שכניהם המוסלמים אף הוא נתגדל להיות להם שליט משלהם.¹¹

ירידתה ושקיעתה של ראשות הגולה הן בבחינת תהליך מתמשך שניזון מחמישה גורמים: ירידת כוחה והתפצלותה של הח'ליפות העבאסית, גידול הקנאות הדתית באיסלאם, עלייתם של מוקד-כוח חדשים בחברה היהודית, הסכסוכים בין ראשי גולה לגאונים והסכסוכים הפנימיים במשפחת ראשי הגולה. אך גם מאות שנים לאחר מכן המשיכה ראשות הגולה לשמש סמל לקוממיות יהודית גם בארצות הגולה, ומצאה ביטוי נרחב בספרות היהודית לענפיה השונים.

9 על ארועים אלה והרקע להם ראה: B. Lewis, "Abbasids", *Encyclopaedia of Islam*, I, Leiden 1965², pp. 15-23, ושם ספרות עניפה בנושא זה.

10 ראה מה שכתבו על כך: ש' פחונסקי, *Babylonische Geonim*; "מאן, משרת ראש הגולה בבבל והסתעפותה בסוף תקופת הגאונים.

11 להלן, במבוא לפרק ב.

המקורות בחיבור זה מתייחסים לתקופה של למעלה מחמש מאות שנה. אין הם מאפשרים לצייר תמונה שלמה של קורותיהם של ראשי הגולה בתקופה ממושכת זו, של הסמכויות הממשיות שהחזיקו בידם, של עוצמת כוחם ושלטונם ושל יחסיהם המורכבים עם השלטונות המוסלמיים ועם גופים מנהיגים שונים בחברה היהודית. יתר-על-כן: בנושאים אלה כולם חלו תמורות ושינויים בהתאם לאישיותם של ראשי הגולה, לאישיותם של הגאונים (אשר לעיתים קרובות היו נתונים ביחסי יריבות ותחרות עם ראשי הגולה), ליחסיהם עם הח'ליפים ולהתפתחויות שונות בחברה היהודית. מכאן הצורך במשנה זהירות בחקר המקורות ובניסיון לדלות מהם את הקווים המאפיינים את המשרה ואת נושאה ככלל.

מגבלה זו מקורה לא רק במיעוטם היחסי של המקורות אלא גם באופיים. החשוב שבכולם לענייננו – הכרוניקה של ר' נתן הכבלי, אשר ביקר בבבל לקראת אמצע המאה העשירית – עשיר בפרטים ובאנקדוטות. המחבר הלך בזאת בעקבות החיבורים הגיאוגרפיים הערביים שנכתבו באותה עת והושפעו מהאסכולה של אבו זיד אל-בלחי' (מת בשנת 934). אך ראייתו של ר' נתן בדרך כלל איננה כוללת ותאורו איננו תמיד אובייקטיבי.

מדויקים יותר ומהימנים יותר הם דבריו של רב שרירא גאון, המתייחס באגרתו המפורסמת מספר פעמים אל ראשי הגולה. הוא הסתמך על מסורות בעל-פה ובכתב שנשתמרו בישיבתו. אך במרכז עולמו עמדה שאלת מעמדה של הישיבה ופרשת היחסים בינה ובין ראשי הגולה. הוא נמנע דרך קבע בחיבורו זה מלעסוק בענייניהם של ראשי הגולה, שלא היו קשורים במישרין בישיבות. הערכה זו יפה גם לגבי ספרות השאלות והתשובות ואגרות הגאונים: מידת מהימנותם גדולה בדרך כלל, אך התייחסותם אל ראשי הגולה מועטה וקשורה ביחסים עם הישיבות בלבד.

הידיעות על ראשות הגולה בספרות הערבית הן בדרך כלל מגמתיות: לעיתים הובאו כדברי פולמוס כנגד היהדות ולעיתים לצורך פולמוסים פנימיים בחברה המוסלמית.

על אף מגבלות אלה, נראה שיש בעדויות שנשתמרו במקורות שהגיעו אלינו כדי לאפשר ציור תמונה כוללת של משרת ראשות הגולה – הן ביחס לכוחה ולהשפעתה והן ביחס לפרשת קשריה עם מוסדות אחרים וגופים אחרים בחברה היהודית – לגבי חלקה הגדול של התקופה הנדונה כאן.

